

Majsai Tamás

A német kulturális hemiszféra kontinentális metodizmusa és a fasizmus

(Metodizmus és államhatalom)

Budapest

2000.

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Hallgatói használatra szánt belső kiadvány.

Kézirat gyanánt.

Készült a WJLF házi nyomdájában.

Felelős kiadó: Iványi Gábor

© Majsai Tamás

[Munkaszöveg]

A német kulturális hemiszféra kontinentális metodizmusa és a fasizmus

(Metodizmus és államhatalom)

– Approximáció –

Az 1941-ben fasiszta segédlettel visszarabolt Délvidéken az ott elsősorban érdekelt protestáns egyháznak, a Magyarországi Evangélikus Egyháznak hallatlan komoly gondjai voltak a németországi birodalmi egyházi irányba disszimilálódó, kizárólag, vagy jelentős részben német nemzetiségű gyülekezetekkel. A fejlemények szervesen illeszkedtek ahhoz az anyaországi (jobbára dunántúli) Német Mozgalomhoz, amelynek emblemikus alakja egy bizonyos Spiegel-Schmidt Frigyes lelkész volt (ma melleleg az ökumené élharcosa). A német birodalmi kormány, közelebbről a Birodalmi Egyház külügyi hivatalát irányító Theodor Heckel díszpüspök szájaíze szerint egyházpolitizáló Hóman Bálint kultuszminiszternek (néhány hete a nemzeti fasiszta panteon laudált hőse) elvtelen viselkedése például alaposan megkeserítette a korabeli evangélikusság territóriálisan illetékes püspökének, Raffay Sándornak az életét. Ő ugyanis a magyar nacionalizmus logikája szerint igyekezett volna reintegrálni a szóban lévő régió Trianonban elveszett egyháztestét.

A terület klasszikus protestáns egyházi centrumai voltak Újvidék, Újverbász, Óbecse, Zenta, Pula.

Ugyancsak meglepett, amidőn e települések neveivel visszatalálkoztam egyik szakdolgozatot készítő Hallgatóm munkájában, és pedig azzal az örömteli megjegyzéssel kísértén, hogy e helyeken, és egyáltalán

Délvidéken, a világháború vezivataros esztendeiben újra magyar lelkészek tevékenykedhettek, izmosítva a Püspöki Metodista Egyház missziójának gyökérzetét.

Mit keresnek a jó metodisták Délvidéken, és miért érzik magukat olyan jól ott, álmélkodtam el.

A választ ma sem tudom.

Az ügyel kapcsolatban legfeljebb néhány olyan hipotézis felvetésére van módom, amelyeket illetően azt remélem, hogy érdeklődő Hallgatóim közül valaki alaposabb forráskutatással a végére jár a következő években e történet konkrét körülményeinek.

In medias res: Az addig egységes Közép-Európai Központi Konferencia köré szerveződő metodizmus, inadequat kifejezéssel úgy is fogalmazhatnánk, a német kulturális befolyás szférájában élő metodizmus tagegyházainak 1935-ös ülésén óriási meglepetést keltett, amikor a német delegáció bejelentette, hogy önálló nemzeti egyházalkotmányt fogadtak el (azaz önáló Központi Konferenciává, másként szervezeti egységgé kívánnak alakulni), és azt 1934 végén már be is terjesztették approbálásra a birodalmi kormányzathoz. Ez de facto azt jelentette, hogy a német metodizmus elfogadta az „Ein Volk, ein Führer, ein Reich” triadikum homogenizációs politikáját, és az államkormány jóindulatának megőrzése érdekében kivált a tradicionálisan transznacionális keretek között szerveződő metodizmusból, in concreto a zürichi székhelyű püspökség kereteiből. Ettől kezdve a régi közép-európai központi konferencia illetékessége alá tartozó regionális egyházrészek, így a magyarországi metodizmus is, a genfi székhellyel újjászerveződő „parókiához” (Sprengele; dioecesis) tartoztak (amely 1954-től a Közép- és Déleurópai Központi Konferencia elnevezést viseli). A fejleményekhez tatózik, hogy a magyarországi szempontból nyilván nem érdektelen ausztriai metodizmus e keretből hamarosan kiszakadt, s az 1938-as Anschluß nyomán szervezetileg betagozódtott a délnémet évi konferenciába. (1945 után Németország kivételével nagyjából helyreálltak a régi szervezeti relációk.)

A magyar metodizmus továbbra is megmaradt genfi kötelékben. A

képlet azonban távolról sem ennyire egyértelmű. Kűszálja a helyzetet mindjárt az, hogy Magyarország aktív tagja volt a náci politikai rendszernek, s hogy az ország egyházi politikai kérésre 1941-től megszakították ökumenikus kapcsolataikat az antant régiók tagegyházaival, és így az elsősorban a nyugati hatalmak érdekei szerint politizáló ökumenizmussal is. (A közvetlen forrásokat nem tanulmányoztam ugyan, de aligha valószínű, hogy a metodisták más utat jártak volna.) Nem lényegtelen azonban az sem, hogy a német birodalmi püspökség erőteljes aktivitást mutatott, mindenekelőtt a már említett Theodor Heckel révén a délkelet-európai régiók egyházi életének befolyásolására. E vázlattal egybevág, hogy ismereteim szerint a hazai metodizmusnak a genfi dioecesis-szel való kapcsolatai teljesen formalizálódtak, ha nem annullálódtak, olyannyira, hogy a háború utáni szervezeti reparáció idején méltán tette fel a későbbi püspök, Ferdinand Sigg a sokat idézett kérdést, ismerjük-e egyáltalán, mi is van a genfi „tartományban”? (Ennek fényében sokat mondó az az ismerhető adat, mely szerint a kapcsolat Genffel annyira tartalom nélküli volt, hogy a magyarországi szuperintendens, Hecker Ádám 1943-ban arra a kérdésre sem tudott választ adni, tagja-e a genfi Sprengel az EVT-nek.) Metodista relációban tovább színezi a képet, hogy a nácifikálódott (finomabb kifejezéssel: nacionalizálódott) német metodizmus új püspöke, Otto Melle, a korábbi frankfurti teológiai akadémia direktora, a leglátványosabb módon kötelezte el magát a náci politikának, s tett szert közelebről még alapos elemzést igénylő befolyásra a német birodalmi egyházpolitikában.

A délvidéki methodista missziológiai penetrációival kapcsolatos emlékeim legközelebb akkor merültek fel, amikor véletlenszerűen kezembe került Herbert Strahm-nak *A Püspöki Methodista Egyház és a Harmadik Birodalom* címmel tartott referátuma, amelyben a szerző a német kontextusú püspöki methodista egyház III. Birodalom alatti teljes erkölcsi-politikai csődjéről fogalmaz meg néhány tézisértékű verdiktet. Innentől nem hagyott nyugodni e téma. Különösen, hogy egyik hallgatóm – akinek külön is hálás vagyok – elkötelezett érdeklődéssel állított – e közöttünk véletlenszerűen szóba kerülő problémakör kapcsán – újabb és újabb kérdések elé.

A jelentősebb protestáns egyházaknak a nemzetiszocializmus és az

egyházi harc idején tanúsított magatartása szinte a háború óta témája a historiográfiának. A metodizmusról és a közvetlen egyházszociológiai kontextusát alkotó szabadegyházakról e vonatkozásban ugyanakkor alig lehet hallani valamit. Magyarországon is inkább csak rebesgetnek dolgokat. Egyesek szerint a metodisták zsidókat mentettek, ellenállók voltak, mások viszont a metodizmuson belül is florealó antiszemita megnyilvánulásokra és a metodisták e vonatkozásban hatalomkonform viselkedésére emlékeznek. Olykor felmerül a nemzetközileg ismert zsidómentő hős, Carl Lutz neve (aki budapesti diplomáciai szolgálata előtt egyébként szokványos úri antiszemita volt). Ennél többet azonban nem tudunk. Mint megállapítható, ez nem is csoda, hiszen a metodizmus történetének szóban lévő szegmense csak az 1980-as évektől vált egyáltalán elemzés tárgyává, s a metodizmus-fasizmus-antiszemitizmus problematikát pedig csak az legutolsó évtizedben kezdték el alaposabban is elemezni.

A kérdésről hely és idő hiányában mindössze néhány tézisszerű megfogalmazást tudok felvillantani, és ebben is elsősorban az általános tendenciákra, a kontinentális metodizmus arculatát meghatározó német kontextusú metodizmus egészére koncentrálok. A részletek és a vizsgált régió túl összefüggések egy másik előadás és – mint megállapítható – szorgos további kutatások – témái lehetnek csak.

Előljáróban álljon itt azonban előadásom facitja: A német kulturális kontextusban élő metodizmus egészében véve elfogadta a fasizmust. A methodista irányzatok elsősorban saját missziójuk, kegyességük szabad gyakorlására koncentráltak, vállalva e koncepcióért a legsúlyosabb kompromisszumokat és politikai-erkölcsi kisiklásokat is. Ezt csak részben árnyalja a megkülönböztetett történelemtopográfiai helyzetben lévő Svájc kontinentálisan úgyszintén jelentékeny methodista irányzatainak korabeli magatartása.

A történelmi tények:

Németországban és Svájcban a metodizmus kétfajta irányzatát ismerjük (amelyek az előbbi helyen egyesültek is egymással 1968-ban): A Püspöki Methodista Egyház és az Evangéliumi Közösség (Evangelische Gemeinschaft). A kettő között – szociológiai attitűdjüket, ekklesiológiai

identitásukat tekintve – finomabb elemzés esetén erőteljesebb különiséget lehet és kell is tenni, ám a jelen vizsgálódásban erre csak részben van lehetőség.

Az 1870 utáni monarchikus Németországban fellángoló, szinte pszeudovallásos karakterű nacionális eufória közepette egyházak és teológusok között hovatovább első számú kötelességgé vált a hazát, mint Isten legfőbb adományát laudálni. Az angolszász gyökerű és szervezetenként amerikai hátterű metodizmust nyilvánvaló okok miatt érthette a vád, hogy idegen test a nemzeten belül, hogy importált vallás, hogy missziójával evangéliumidegen szellemiséget honosít meg etc. A kritika – sajátos módon és nem minden tanulság nélkül – kapóra jött a „talajnémet” szociológiai hátterű Közösségi Mozgalomnak, így a Gnadaui Szövetségnek is. E körökben úgy érezték, hogy a methodista kegyesség, a dinamikus evangelizáció és más methodista értékek integrálásával (amelyekre a Közösségi Mozgalom is hangsúlyt helyezett) kifoghatják a szelet a methodista konkurrenciára vitorláiból. – Nem javította a methodisták helyzetét, hogy demokratikus egyházrendjük, demokratikus szocializációjuk az államegyházi struktúrával szembeni oppozícióba és a demokratikus politikai erők irányába sodorta őket.

Aligha véletlen, hogy a methodizmus az idegenszívűség etc. teherfölteleitől, izolált, másodrangú társadalmi helyzetéből csak a monarchia végével, 1919 után tudott szabadulni, fokozatosan jutva szabadságjogokhoz a különböző tartományokban.

Az adott helyzetben mindez azonban felettébb kedvezőtlen körülmények között valósulhatott csak meg: Először is egy olyan egyházpolitikai pillanatban, amikor a társadalom mérvadó egyházi tényezői fájdalmas veszteségként élték meg korábbi pozícióik és perspektíváik erodálódását. (Igen tanulságos megfigyelni a methodisták emancipációját kísérő testvéregyházi óvásokat, ellenzéseket.) Kedvezőtlen kihatásai voltak azonban annak is, hogy emancipálódásuk interreligiózus összefüggéseit nem teológiailag interiorizált felismerések, vagy éppen az ökumenikus érzület definiálta, hanem a politikai esetlegesség. És ez nemcsak kívülről volt így, de – nekem legalábbis így tűnik – belülről is. A methodizmus csak elfogadott egy

számára feltétlenül kedvező helyzetet, amelyet azonban tartalmilag nem tematizált.

Az emancipáció kedvezőtlen körülményeinek másik eleme volt, hogy e máskülönben is súlyos turbulenciák kísérte néhány év igen rövid idő volt a megfelelő politikai-egyházpolitikai tapasztalatszerzéshez.

Így következett el az, hogy az 1933 utáni helyzetben analitikus szenzibilitás nélkül, egyszerűen a hagyományos – és számottevő mértékben öncélúan szocializálódott – német karakterű pietisztikus-fundamentalista stílusú hermeneutika szabályai szerint elevenedtek meg a hatalommal szembeni magatartásról hirdetett bibliai igék Róma 13 és az I. Timoteusi levél alapján. Ennek az adott körülmények között teológiai kultúrátalansággá átlényegülő kegyességi pozíciónak is szerepe volt abban, hogy látókörön kívül rekedt úgy a hatalomhoz való viszony, mint az existenciális és teológiai kérdések diszkussziója. Mivel pedig a dolgok logikája szerint az újpogány államhatalomnak először a nagyegyházak frontján kellett rendet teremtenie, őket kellett legelőször gleichschaltolnia, a szabadegyházak, és így a metodisták is könnyen estek áldozatául annak a történelmi illúziónak, hogy a nagyegyházakat korábbi bűneik: az államhatalomhoz és közülethez való túlzott kötődéseik miatt érik a pörölycsapások. Hasonló konzekvenciák felé terelt azonban az a látás is, hogy a hagyományos egyházi keretek elavultak, amint azt a szabadegyházak régóta hirdetik, s a történelem adott fejleményei végül is csak ezt a felismerést igazolják vissza. Amennyiben tehát a szabadegyházak nem ártják bele magukat e küzdelmekbe, gondolták közülük sokan, hanem helyette – egy középkori társadalomképlet ideáljához igazodva – megmaradnak sajátos kollektív-individualisztikus és quasi gettóexistenciájuk mellett, akkor nyugodtan és lényeges károsodás nélkül végezhetik majd az egyén üdvösségére irányuló sui generis egyházi feladataikat a láthatóan markáns identitású hatalom időszakában is: az evangelizációt, a lelkipogozást, a megtérésre hívogatást és egy redukált tartalmú karitatívítást.

E horizontszűkítő implikációkkal bíró, zárt rendszerű teológiai konceptualitás fogságában a német-kontinentális metodizmus képtelennek bizonyult annak felismerésére, hogy ajkán „a parókiám az

egész világ” metafora pillanatok alatt nemcsak kiürült, de paródiává is vált (igaz legfeljebb csak a lélek láthatatlan univerzumában lehetett), és értelemszerűen nem ismerte fel, hogy az egyházi-keresztényi küldetés szociál-etikai dimenziója minden vonatkozásban deficitessé vált. A klasszikusan „neutralizmus”-ként (alias splendid isolation-ként) megfogalmazott metodista álláspont teljes inaktivitást, a tényleges történelmi kihívások elspiritualizálását és deszenzibilizáló eltheológizálását, praktikus érdektelenséget eredményezett egyebek mellett az egyházi harc területén, a zsidók és más üldözöttek melletti helyállásban.

A neutralista koncepció kiváltképpen is erős volt a rokon szervezet, az Evangéliumi Közösség köreiből. E még inkább német identitású metodista kötődésű alakzat kezdettől fogva dícsérte a hitleri fordulatot. Az istentelenség elleni küzdelem és a kereszténység ügyének végveszély órájában történő megmentőjét vélte felismerni a Führerben. Mint mondták, kereszténynek lenni soha olyan könnyű és örömdetes nem volt Németországban, mint Hitler alatt, az öntudatra ébredt nemzet nagy óráiban. (A közösség nacionalista kötődéseinek árnyékát vetítette előre az az 1917-ben körükben megfogalmazott gondolat, hogy a munkaág sokkal jobban szolgálhatta volna már korábban is az egészséges német biblikus kereszténység ügyét, ha tiszta német vezetés alatt állt volna.) A közösség berkeiben hittek az előttük álló nagy lehetőségekben. Abban, hogy folytathatják népmissziós/néplélekeyhygiénizációs aktivitásukat, hozzájárulhatnak a német népnek a náciizmus jelszavaiban szereplő erkölcsi és vallásos újjászületéséhez. Felfogásukat érdekes, bár nem meglepő módon (hasznlóan, mint később a bolsevizmus alatti egyházak udvari teoretikusai) akkor is fenntartották, amikor a náciizmus ideológiája már teljesen okkuppálta az állami életet és a lelkeket. Nem baj, mondták, ha visszaszorulunk a legbensőbb frontokra. A lényeg, hogy imádkozhatunk és bizonyágtételünk nincs korlátozva. Egyébként is más az állam és mások az egyházak feladatai. Utóbbiaknak az evangélium hirdetésén kívül nem lehet más küldetésük a nép körében.

Mindeközben Rosenbergek az evangéliumot a néplélek infekciójának, az „egészséges népérzület”-et veszélyeztető ragálnak kezdték tekinteni, a kereszténységben az árja nemzeteket veszélyeztető zsidó szellemiség

aromáját vélték manifesztálódni; a Hitvalló Egyház elkeseredetten vívta küzdelmét (még ha nem is mindig biztos zengésű trombitaként), zsidókat, kommunistákat, homoszexuálisokat, lelkészeket, Jehova tanúit börtönöztek be, hurcoltak koncentrációs táborokba, majd később pedig megkezdődtek a történelem legszörnyűbb gonosztettei is.

Fokozta a horizont beszűkülését methodista részről, de általában véve is a szabadegyházi vonalon az, hogy a nagyegyházak és az ökumené felől is hiányzott a készség a velük való együttműködésre. (A közelebbi kooperációt, a hitvalló egyházi mozgalom velük való kapcsolatfelvételét a náciizmus elleni egyházi harc olyan emblemikus tényezői utasították el, mint Karl Barth és Hans Asmussen.) Itt kell említést tennem a német-angol háttérű zürichi, majd genfi püspök Neulsen személyéről, akinek – mindenekelőtt célracionális és talán stallumőrző szándékokat sem nélkülöző politizálása folytán – jelentékeny része volt ugyan a német különutas methodizmus helyzetének létrejöttében, politikai-theológiai gondolkozásában egy olyan deklaráltan internacionalista-kozmpolita irányvonalat képviselt, amely kedvező esetben módot adhatott volna a methodizmus hitvalló egyházi irányba történő nyitására. Bizalmi embere, a kezdettől fogva antiszeptatista szellemű Bernhard Keip iránti elzárkózás folytán azonban a német methodizmusban felerősödtek a Deutsche Christen analógiájára létrehozni tervezett nacionalista Német Methodista Mozgalom hangadói. S ha e mozgalom konkrét artikulálódását a laikus tényezők hatása alatt meg is lehetett akadályozni, az ehhez közelálló szellemiséget képviselő Otto Melle-féle irányzat marginalizálására a német methodizmusnak már nem volt ereje.

A methodisták helyzetének megértéséhez az említetteken túl természetesen számos egyéb momentum figyelembe vétele is szükségeltetik.

Csak utalásszerűen.

A methodizmus primer egyházsociológiai közege, a szabadegyházak egységesen akceptálták a birodalmi egyházpolitikai logikát és centralizált – a kormányzat által jól kézben tartható – szervezetben, a Szabadegyházak Szövetségében tömörültek. (Ehhez képest tekinthette 1945 utáni helyzetértékelésében, nem minden önmentegési szándék

nélkül, és aligha kétesnek nem tekinthető teljesítménynek Otto Melle azt, hogy a német metodistáknak sikerült megőrizniük önállóságukat.)

A náci szólamok a „pozitív kereszténységről” (ld. pl. Ludwig Müller hamarosan relegált birodalmi püspök ilyen irányú irodalmi munkásságát), Hitler sokat hangoztatott népi megújulási programja a nemrégén még megvetett, másodrangú állampolgárságra kárhozott metodisták körében (mint a fejlemények szociálpszichológiailag is releváns faktora) óriási kihívást jelentett, s arra ösztönzött, hogy most, a kívánatos pillanatban ők is járuljanak hozzá a német nép boldogulásához.

A methodista tradícióhoz tapadó idegenszerűség – másik szociállélektanilag dinamizáló tényezője – is eredményezhette, hogy amiként a metodisták az első világháború után is igyekeztek kihasználni nemzetközi kapcsolataikat például a nyomor enyhítése érdekében mozgósított segélyszállítmányok megszervezésében, valamint olykor a nemzetközi diplomáciában államaik javát szolgáló közvetítésekre, úgy többen úgy vélték köreikből, hogy egyházuk helyzetét, pozícióját stabilizálhatják azzal, ha most a náci kormányzat érdekében is analóg akciókat kezdeményeznek, ha külföldön, külföldi fórumokon szócsöveivé válnak „hazájuk” kormányzatának.

Nem csak ez utóbbi példája, de egyszersmind a német közeg foglyaivá lett methodista áramlatok fasizmus alatti általános mentalitásbeli magatartásának is reprezentatív erejű példája az Otto Melle-eset. 1937-ben, amikor az EVT Gyakorlati Kereszténység (Praktisches Christentum) elnevezésű mozgalma II. nagygyűlését tartotta Oxfordban, fontos tematikái közé emelve a német kereszténység helyzetét, illetve a náci totalitarizmus mind meghökkentőbb jelenségének hatása alatt az egyház-állam-nép tematikát, a német nagyegyházak képviselőit Hitler személyes döntése alapján nem engedték ki a konferenciára. (Sem a szervezők nem vették volna szívesen, sem pedig a Bekennende Kirche nem kötött olyan kompromisszumot, hogy a német kereszténységet csak a náci kollaboránsok képviselhesék az összejövetelen.)

A Führer parancsa ugyanakkor lehetővé tette, hogy a nyugati irányú nemzetközi kapcsolataik révén jól használhatónak tűnő metodisták és

baptisták képviselői, valamint az Ókatolikus Egyház delegáltja kiutazzanak Oxfordba. Metodista részről Otto Melle szuperintendens, baptista részről pedig az Evangéliumi Szabadegyházak Szövetségének elnöki tisztét is betöltő Paul Schmidt voltak a delegáció tagjai. A Gestapo ugyanebben az időben a Bekennende Kirche több jeles személyiségének bevonta az útlevelét, egyeseket közülük letartóztatott. Július 1-én börtönbe került a széles körben ismert lelkész, Martin Niemöller. Nota bene! A konferenciára július 12-26-a között került sor. Hitler reprezentánsai közül különösen Melle volt az, aki élen járt a német érdekek képviseletében. Mindenekelőtt abban, hogy megakadályozzák a konferenciának a német keresztényekhez intézendő üzenete elkészítését, valamint azt, hogy ezt az üzenetet egy nemzetközi egyházi delegáció vigye Berlinbe. Melle és Schmidt a konferencia fejleményeiről (mint 1945 után a kelet-európai ügynök püspökök) a német követségen keresztül tájékoztatták a birodalmi egyház külügyi hivatalának vezetőjét, Theodor Heckelt, aki pedig a náci külügyminisztériumot, illetve Ribbentropot informálta, hogy aztán együttesen alakítsák ki azokat az instrukciókat, illetve a két (vagy három) delegált magatartásvonalát, amelynek alapján meg kellett kísérelniük mérsékelni a konferencián Németországgal kapcsolatban kifejezésre jutó álláspontjának kritikai töltését.

A már említett svájci metodizmus ismerhető mássága kimertült a két egyházi irányzat által kiadott lapokban publikált néhány teológiai-biblikusan valóban előremutató, helyzetkezeléshez segítséget nyújtó megnyilatkozásban, valamint a menekültek felkarolására Svájcban, Svájcból szervezett egyes egyházi segélyszervezetekben való, közelebbről kevésbé ismerhető participációban. (A szellemi „ellenállás” svájci megnyilvánulásai köréből az adott összefüggésben érdemes legalább röviden utalnom Nuelsen apósának, az 1922-ben elhunyt Ernst Ferdinand Sröter-nek a zsidókérdésben eredetinek mondható – bár mint sejtem, alapképletében Franz Rosenzweigre visszavezethető – koncepciójára, illetve e koncepciónak a 40-es évek egyes metodista teológiai helyzetreflexióiban gyümölcsöző kihatásaira.)

Facit: Egyes metodisták, egyes régiók metodistáinak magatartása a német befolyás alatti övezetekben természetesen eltérhetett a fenti képtől. Tény azonban, hogy a metodizmus a fasiszmus időszakában sem

egészében véve, sem pedig territoriális egységeiben nem volt képes olyan magatartást kialakítani, amelyet mai lelkiismerete szerint is vállalni tudna. Különösen is súlyos körülménynek számít az, hogy a methodista szempontból centrális jelentőségű német közegből, amelyben a nácizmus elleni egyházi harc korabeli időkben is nagy figyelmet kiváltó egyháztörténelmi fejleményei zajlottak, követésre hívó, opozíciós töltésű paradigmák methodista részről nem fogalmazódtak meg. Ezzel szemben a reális társadalmi hatékonyságot meghaladó mértékben vállalt a közelebbi értelemben vett német methodizmus (ld. Melle-eset) rendszerstabilizáló és propagandisztikus funkciót. Messze mutató sajátos deficitje volt e korszaknak a methodizmus internacionális beágyazottságának, a népegyházakkal szembeni szabadegyházi proprium produktív kihasználásának, valamint az elmélyültebb teológiai önismeret és helyzetinterpretáció keresésének elmulasztása (gondolok utóbbit illetően pl. a totalitarizmus, a náci újpogányság, vagy a rendszer keresztény- és még inkább zsidóellenes tartalmának tematizálására), illetve a sekélyes és individualisztikus kegyesség, és egy introvertált eklesiológiai koncepció kritikátlan normativizálása.

